

**KUMUK TÜRKLERİNİN ANSİKLOPEDİK ÂLİMİ, EĞİTİMCİ,
YAZAR VE ŞAİR ABUSUPİYAN AKAYEV**

YARD. DOÇ. DR. ÇETİN PEKACAR

Giriş

Kumuklar, bugünkü Rusya Federasyonuna bağlı Dağıstan Cumhuriyetinde yaşayan bir Türk kavmidir. Avrasya ile Orta Asya'yı ve Orta Doğuyu birbirine bağlayan tek geçit noktası olan Derbent'in eşliğinde 19. yüzyılın ortalarından beri Rusların hâkimiyetinde yaşayan, 300 binden fazla nüfusa sahip olan Kumuk Türkleri, Türk dünyası için de çok önemli bir noktada bulunmaktadır.

Türk şivelerinin tasnifinde Kuzey-Batı (Kıpçak) grubuna dahil edilen Kumuk Türkçesi, bu bölgede yalnız Türk kavimlerinin değil, 1918'de yapılan Kuzey Kafkasya kabilelerinin millî kurultaylarında bütün Kuzey Kafkasya için birleştirici, müşterek bir dil olarak kabul edilmesiyle de tescil edildiği gibi, bölgenin öteki halklarının da ortak anlaşma aracı olan bir "lingua franka" durumundaydı. Çünkü Kumuk Türkçesinin bünyesinde Türkiye Türkçesine köprü kurma niteliğinde olan Azerbaycan Türkçesi unsurları (ses, şekil, kelime hazinesi, v.b.) bulunmaktadır. Yine aynı sebeple günümüzde de öteki Dağıstan halklarının öncelikle öğrenmek istedikleri dillerden olma özelliğini muhafaza etmektedir¹. Bekir Sıtkı Çobanzade, Osmanlı ve Azerî edebiyatlarına göre fakir, ancak Karaçay Balkar ve Kırım edebiyatına göre daha zengin olan Kumuk edebiyatının istikbalinin, Dağıstan Cumhuriyetinin devlet dili olarak Kumuk Türkçesinin de kabul edilmesi sayesinde, oldukça parlak göründüğünü belirtmiştir².

¹ Kumuk Türkleri, dilleri ve edebiyatları için bkz. Caferoğlu, A.: "Kumuk Türkleri", *Türk Kültürü*, Sayı: 17, s. 9; Bala, M.: "Kumuklar" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, s. 986-990; Pekacar, Ç.: "Kumuk Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt: 4, Ankara, 1998, s. 319-340; "Kumuk Türkleri", *Yeni Türkiye -Türk Dünyası Özel Sayısı: II-*, Sayı: 16, Yıl: 3, Temmuz-Ağustos 1997, s. 2062-2066.

² Çobanzade, B. S.: *Kumuk Dili ve Edebiyatı Tedkikleri*, Bakü, 1926, s. 8, 12, 24.

Kumuk Türkçesiyle yazılı edebiyatın doğuşu, XX. yüzyılın ilk yıllarında gerçekleşmiştir. Bunu hazırlayan ortam, önceki yüzyılda meydana gelen gelişmeler sayesinde oluştu. XIX. yüzyılda Rusya Müslümanları arasında süratle gelişmekte ve yayılmakta olan yenileşme hareketi ve modern edebiyat akımlarının tesiri ile Kumuk Türklerinde de yeni eserlere, gazete ve dergilere karşı ilgi uyanmıştı³. Bu ilginin uyanmasında, Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinde dersler veren M. A. Osmanov gibi Kumuk aydınlarının katkısı önemlidir. Üniversite muhitinden aldığı ilhamla, halkın şifahî halk edebiyatı mahsullerini derleyip yayımlayan M. A. Osmanov'un emekleri, ansiklopedik âlim Abusupiyan Akayev'in çabalarıyla meyvelerini vermiştir. Âlim, gazeteci, naşir, eğitimci, yazar, şair; telif ve tercüme kırktan fazla eserin sahibi Abusupiyan Akayev, Kumuk Türkleri için Kazakların Abay Kunanbayev'i gibidir. Çobanzade, onu çok ve çeşitli yazması bakımından, Osmanlı Türklerinin "Birinci Hâce-i Evvel"i dediği Ahmet Mithat'a benzetmekte; müspet ilimlerle moral değerleri birbirine dayandıran ve "Us'l-i Cedîd"i Dağıstan'a ilk getiren kişi olarak önemli bir cemiyet adamı kabul etmektedir.⁴

Abusupiyan Akayev'in Hayatı Ve Faaliyetleri

Abusupiyan, bugünkü Dağıstan'da Temirhanşura'ya (bugünkü Buynaksk) bağlı Töbenkazanış köyünde 1872 yılında doğmuştur. Bazen *Arslanbekov* soyadını da kullanmıştır. Ancak çoğu zaman babasının adına nispetle kendi soyadını, Rus dilinin kaidelerine göre *Akayev* şeklinde, yine babasının ve köyünün adına nispetle, Arap dili kaidelerine göre tam adını *Abusufyan ibn Akay al-Dağıstanî al-Gazanışî al-Kubra* şeklinde kullandı. Tahsiline köyünde başlamış, memleketinin çeşitli şehir ve köylerindeki medreselerde önde gelen âlimlerin rahle-i tedrisinden geçip temel bilimleri tahsil ettikten sonra bir süre kendi başına Doğu edebiyatının klâsikleri üzerinde çalışmış, bilâhare Kazan'a gitmiş, orada tahsilini tamamlamış ve 1902'de Dağıstan'a döndükten hemen sonra halkın eğitimi-

3 İnan, A.: "Kumuklar", *Türk Ansiklopedisi*, C.: 22, s. 351.

4 Acar, K.: *Kırım Dilci Bekir Sıtkı Çobanzade*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst., Ankara, 1996 (yayımlanmamış doktora tezi), s. 309.

ne hizmet maksadıyla memleketi Töbenkazanış'ta bir okul açmıştır⁵. Yıllar sonra hocasıyla ilgili anılarını yayımlayan Töbenkazanış'taki öğrencilerinden Abdulkasım Payzullayev'e göre bu okul 1923'ün sonlarında kapatılmış, öğrenciler dağıtılmıştır. 1998 yılının Ağustos ayında Dağıstan'a yaptığım gezi esnasında Töbenkazanış'a da uğramış ve Abusupiyan'ın okulunu görmüştüm. Okulun kapısında kiril harfleriyle *Abusupiyan Akayevnu Atındağı Madrasa* (Abusupiyan Akayev Adındaki Medrese) ibaresi yazılıydı. Anılan öğrencisine göre Abusupiyan, kitaplarını heybesine doldurup köy köy, yaya olarak dolaşıp bizzat kendisi satarmış.⁶

Abusupiyan, arkadaşı *Muhammed Mirza Magrayov* ile birlikte 1902-1903 yıllarında matbaacılığı ve yayıncılığı öğrenmek için Kırım'a gitti ve orada İsmail Gaspıralı'nın basım evinde çalıştı; Bahçesaray ve Akmesic'te (Simferepol) bazı kitaplar çıkardı. Dağıstan'a döndükten sonra 1904'te Temirhanşura'da ikisi birlikte bir matbaa kurarak orada yerli dillerde kitap basan ilk aydın unvanını kazandılar. Bu matbaada 1929'a kadar başta Kumuk Türkçesiyle olmak üzere çeşitli dillerde pek çok kitabın yayımlanmasını sağladılar. Söz konusu matbaanın kurulması, Dağıstan'da Kumuk Türkçesiyle neşriyatın başlamasını ve yazılı Kumuk Türk edebiyatının filiz vermesini sağlamış bulunuyordu. Bu matbaada ilk olarak medreselerde okutulan Arapça ders kitapları basıldıktan sonra A. Akayev'in Kumuk Türkçesiyle yazdığı kitapları neşredilmeye başlandı. Dağıstan'da Arap harfleriyle basılan kitapların hemen hemen hepsinde ya müellif olarak ya da aracı olarak Abusupiyan'ın emeği vardır⁷.

Abusupiyan, 1917'deki Ekim devriminin de savunucularından olmuştur. Aslında o, Sovyet rejiminin kuruluş fikrini, "eşitlik", "özgürlük" gibi söylemlere kanarak, halka refah getirir ümidiyle benimsemiştir. Devrim lehine makaleleri ve şiirleri vardır; hatta enternasyonal marşını da Kumuk Türkçesine tercüme etmiş, ilk Bolşevik yayınlardan olan *İşçi Halk* gazetesinin redaktörlüğünü yapmış-

5 Orazayev, H.: *Karçıga*, 1997, Sayı: 1-2, s. 1-3.

6 *Karçıga*, "Adabiyat tarixibizni betleri" ve "Esden taymas soqmaqlar" 1988, S:4, s. 7-10.

7 Orazayev, H.: *Payxamarnı Yolu Bulan*-2, Mahaçkala, 1997, s. 5.

tır⁸. Ancak yıllar sonra, rejimin iç yüzünü, bilhassa dine karşı politika ve uygulamalarını gördüğünde, verdiği destekten ötürü fevkalâde pişman olmuştur. H. Orazayev'in tarihçi Adilgeray Hacıyev'den naklettiğine göre Abusupiyan'a devrim yıllarında Bolşevikleri niçin desteklediği sorulduğunda "Biz o vakitler sosyalistlerin, Sovyet rejiminin programıyla tanışmamıştık. Eğer o zaman sosyalistlerin, Sovyet rejiminin programını bilseydim asla sosyalistleri savunmazdım." cevabını vermiştir.⁹ Nitekim ömrünün sonlarına doğru 1929 yılında; dini, beyleleri, eski âdetleri övdüğü; yeni düzene uymadığı; milliyetçilik ve İslâmcılık fikirlerini yaydığı suçlamasıyla; 10 yıllık mahkûmiyet cezasına çarptırılarak çalışma kamplarına gönderilmiştir.

Abusupiyan, ağabeyi *Abulxayır Akayev*'e 10 Eylül 1931 tarihinde çalışma kamplarından gönderdiği bir mektupta¹⁰, *Permskiy vilâyetinde Pinug* istasyondan başlayan demiryolu inşaatının sekizinci kampında çalıştığını, iki üç aydan fazla aynı yerde tutulmadıklarını, sürekli olarak yerlerinin değiştirildiğini, çalışma kampının *Kotlas* şehrinin altı saat güneyinde bulunduğunu bildiriyor. Mektubu yayımlayan H. Orazayev, bu şehrin *Arxangel'skiy* oblastında olduğu notunu düşmüştür. Abusupiyan çalışma kamplarının ağır şartlarına fazla dayanamamış ve 1931'de sürgünde ölmüştür. Kendisi sürgüne gönderildikten sonra evi basılmış ve bütün Dağıstan'da en zengin olarak bilinen kütüphanesindeki kitaplarından bazısını alıp götürmüşler, bazısını da sokak ortasında yakmışlardır¹¹. 15 Nisan 1960 yılında Dağıstan Yüksek Mahkemesinin aldığı bir kararla, Abusupiyan'ın mahkûmiyetinin hatalı olduğuna, onun hiçbir suç işlemediğine hükmedilerek itibarı iade edilmiştir¹². Yine de Sovyet rejimi süresince adı pek anılmayan,

8 Orazayev, H.: *Payxamarnı Yolu Bulan-2*, s. 7; marşın tercümesinin tam metni için bk. Orazayev, H.: *Payxamarnı Yolu Bulan*, s. 188-189.

9 Orazayev, H.: *Payxamarnı Yolu Bulan-2*, s. 8.

10 *Karçıga*, 1997, Sayı: 1-2, s. 22-23; Orazayev, H.: *Payxamarnı Yolu Bulan*, s. 73.

11 Orazayev, H.: *Payxamarnı Yolu Bulan*, s. 15.; Aliyev, S. M.: *Asrular Seze Gelgen Asıl Söz*, Mahaçkala, 1989, s. 58-60.

12 Orazayev, H.: *Payxamarnı Yolu Bulan-2*, s. 9; mahkeme kararının tıpkı basımı: Orazayev, H.: *Payxamarnı Yolu Bulan*, s. 371.

anılsa da halk düşmanı olarak tanıtılan¹³ Abusupiyan, 80'li yılların sonlarında "açıklık" politikasının oluşturduğu yumuşama ortamında Dağıstan âlimleri tarafından tekrar ele alınmış, kitapları yeniden yayımlanmaya başlanmıştır.

Eserleri ve Sanatı

Abusupiyan, devrinin müspet bilimlerine vukufunun yanında dinî konularda da derin bilgi sahibiydi. Nitekim eserlerinin önemli bir kısmını dinî konulara hasretmiş ve bu yolla yalan yanlış bilgilerle halkı kandıran sözde mollaların kötülüğünden onları korumayı hedeflemiştir. Tecvid, kelâm, tefsir, peygamberler tarihi, melekler, mevlid, dualar, tasavvuf gibi çok çeşitli dinî konularda tercüme ve telif eserleri yanında ahlâk kitabı da vardır. Abusupiyan'ın dinî eserlerini, manzum veya mensur hikâyelerle birlikte aynı kitapta basması, ekonomik endişeler ve yayıncılıkta güttüğü pratik gaye yanında, geniş halk kitlelerinin dikkatini çekme ve onlara kolayca ulaşmanın yolunu nasıl zekice bulduğunu göstermesi bakımından dikkate değer bir husustur.

Dinî eserler yanında, bilhassa Kazan Tatarcasından *Totunama*, *Yusup va Zulaiha*, *Dahir va Zuhra*¹⁴ gibi eserleri Kumuk Türkçesine aktarmıştır. Kumuk Türk Edebiyatı profesörlerinden K. Abdullatipov'a göre Abusupiyan Tahir ile Zühre hikâyesini Tatar Türkçesiyle basılan nüshasından faydalanarak ama kendi yaptığı bir takım değişikliklerle yeniden yazmıştır. Bu görüşüne delil olarak hikâyede sıkça *xabarda aytıla gelgenge göre* "hikâyede söylenegeldiğine göre" ibaresini, Tatar Türkçesi nüshayla bazı yerlerdeki farklılıklarını, Zöhre'nin *Watanım Sibir*¹⁵ sözünü vb. göstermektedir¹⁶.

Sullam al-Lisan, Arapça-Kumukça-Avarca-Rusça olmak üzere dört dilli hazırladığı bir sözlüktür. Kumuk Türkçesinin söz hazinesini zenginleştirmek için 200 sayfalık bir de terimler sözlüğü hazırlamıştır. En değerli eserlerinden biri 1903'te Bahçesaray'da yayımlanan *Macmu al-Aşgar al-Acamiyat* adlı antoloji-

13 Sultanov, K.; *Kumukları Adabiyatı*, Maxaçkala, 1964, s. 103.

14 Metni için bk. *Payxamarnı Yolu Bulan*, s. 199-228; inceleme için bk. Yüce, N.: "Kumuk Türkçesiyle Tahir ile Zühre", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1992*, Ankara, 1995, s.:81-90.

15 Kumuk Türkçesinde *Sibir* kelimesi hem yer adı olarak Sibiryayı, hem de genel manada sürgün yerini ifade eder. Ç. P.

16 Abdullatipov, Q.; "Dahir-Zuhra Qumuq Tilde", *Tangçolpan*, 1992, Sayı: 1, s. 20.

sidir. Bu kitapta Kumukların ağızdan ağıza söylenegelen *yırlarını, sarınlarını, atışmalarını, atalar sözlerini, bilmecelelerini* Kumuk şairlerinin bir önceki neslinden olan Yırçı Kazak'ın, M. A. Osmanov'un, Manay Alibekov'un¹⁷ ve kendisinin bazı edebî eserlerini toplamıştır.

Akayev, pratik tıbbî bilgiler içeren *Hazır Darman* (Hazır ilâç) adlı bir tıp kitabı da yazmıştır. Kendi açtığı okulda hazırlayıp bastıracağı coğrafya, tarih, matematik, vb. ders kitaplarıyla da eğitime hizmet etmiştir.

Abusupiyan'ın şiirleri didaktik karakterli olup şiirlerinde eğitim, yeni hayat, işçilerin durumu gibi sosyal meseleleri ele almıştır. Meselâ “*Samançı*” adlı şiirinde bir işçinin kendi ağızından günlük çalışmalarını tasvir etmiştir. “*Yaşlağa Nasihatlı Türk*”, “*Ata Tilinden Balağa*” adlı şiirlerinde gençleri ilim yuvası olarak nitelediği okullara çağırır. “*Qızıaşlanı Tilinden Bir Şikayat*” adlı şiirinde genç kızların ve kadınların da eğitilmesi zaruretini dile getirir. “*Qızlarına köp mal söyleygenleni tilinden*” adlı şiirinde kız çocuklarını mal karşılığında evlendiren ebeveynleri hicveder. Bunların yanında dinî şiirleri de vardır. Nazmın akılda daha kolay kalıcı olma özelliğinin şuurunda bir aydın olarak o, dinî bilgileri şiir dilleyle öğretme yolunu tercih etmiştir. Az görülen lirik şiirlerinden meselâ “*Yazbaş*” adlı şiirinde baharın güzelliklerini tasvir eder.

Aşağıda Abusupiyan'ın eserlerinden seçtiğimiz bir listeyi sunuyoruz. Listenin incelenmesinden de anlaşılacağı üzere bazı kitaplarının içinde birden fazla eseri yer almaktadır.¹⁸

17 Yırçı Kazak, M. A. Osmanov ve Manay Alibekov hakkında bilgi için bkz. Pekacar, Ç.: “Kumuk Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt: 4, Ankara, 1998, s. 319-340.

18 Eserlerinin tamamı ve künyeleri için bk. Orazayev, H. ve Pekacar Ç.: “Abusupiyan Akayev” maddesi, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi* (Atatürk Kültür Merkezi tarafından yayımlanmak üzere baskıda); *Katalog Peçatıx Knig i Publikatsiy na Yazıkax Narodov Dagestana* (dorevoluytsionniy period), Maxaçkala, 1989.

Eserleri:

Acam Fara'iz, Temirxaşura, 1913 (1331) (Miras kitabıdır).

Al-Xidmat ul-Maşkura fi-Lugat il-Maşhura (Buynaksk, 1925). (Türkçe basılan kitap, dergi ve gazeteler için yazılmış bir sözlük. Abusupiyan, bunun İstanbul Türkçesinde görülen Arap, Fars ve başka yabancı dillerden kelimeler veya İstanbul Türkçesine has olup Kumuk Türkçesinde bulunmayan kelimelerin sözlüğü olduğunu, ayrıca Azerbaycan ve Kazan Türkçesinden de hayli söz eklediğini ön sözde belirtmiş.)

Amintazanı Tarcuması, Petrovsk, 1905, Temirxaşura, 1910. (XIII. yüzyılda yaşayan Muhammed el-Busiri adlı Arap şairinin *Kaside el-Bürde* adlı eserinin tercümesi).

Bozyigitni Xabarı, göçürgen: Abusupyian ibn Akay, Buynaksk, 1926 (Bkz. *Yüz Elli suallı Malikan...*).

Dahir-Zuhra, Temirhanşura, 1915; Buynaksk, 1926 (Kazan Tatarcasından aktarma olmakla birlikte kendi katkısı da vardır).

Dua Macmu', Temirxaşura, 1911 (1329) (Dua kitabıdır).

Haza Arapça Duaları Tarcuması wa Acam Mawlid (s. 11-16), Petrovsk, 1905; Temirxaşura, 1914 (Birinci kitapta namazda ve başka yerlerde okunan Arapça duaların Kumuk Türkçesine tercümesi vardır. İkinci kitap olan *Acam Mawlid'i* Buynaksk'ın Cüngütey köyünden Mama-Haci ve Dada-Haci adlı iki kişi Kumuk Türkçesine tercüme edip Abusupiyan'a vermiş, o da kendi kabiliyetine göre nazma dökmüş. İlk baskısı Petrovsk'ta)

Hazir Darman, Temirxaşura, 1910, ikinci baskı: 1915 (?) (Çeşitli hastalıkların ve ilaçlarının, tedavi usullerinin tarifi vardır. İlaç isimleri Rusçadır).

İrşadü's-Sibyan, Temirxaşura, 1909 (Ön sözde yedi yıl önce Kazan'a gidip *usul-i cedid* adlı okuma yazma metodunu öğrendiğini, usul-i cedid kitaplarının bir kaç çeşit olduğundan bahisle, birlik sağlamak maksadıyla bu kitabı yazdığını belirtiyor).

Kitab fi ilm il-Kalam Muxtasar min al-Kutubi li-Acli Hidayat il-Avam, İstanbul, 1902 (İtikat kitabıdır).

Kitabu fi-ilm Hisab, Petrovsk, 1905 (Matematik ders kitabıdır).

Macmu' ul-Aş'ar al-Acamiyat, Akmesic (Simferopol'), 1903 (1321); Temirhanşura, 1912 (Atasözleri, fıkralar, bilmeceler ve *sarınlr* “maniler” vardır).

Macmu' ul-Manzummat al-Acamiyat, Akmesic, 1903; Temirhanşura, 1907 ve 1914 (Dinî muhtevalı şiirleri vardır).

Nazmu'l-Kalam fi vacibat al-islam, Temirhanşura, 1909 (1327) (Bu kitapta bir Müslüman için birinci derecede gerekli olan bilgiler şiirlerle anlatılmış).

On Eki Yıllık Ruznama, Buynaksk, 1928 (Takvim kitabıdır).

On Eki Yıllık Tınç Ruznama: Giççi Ruznama, Temirhanşura, 1913, 1914 ve 1915 (Takvim kitabıdır).

Qılıq Kitap, Temirhanşura, 1914 (1332), Buynaksk, 1992 (Ahlâkî bir eserdir. Kitabın başında bunu Kazan Tatarcasından aktardığını, ayrıca bazı başka kitaplardan da ilâveler yaptığını belirtiyor).

Safinatu'n-Necat, Baxçisaray-Akmesic (Simferopol) 1903, Temirhanşura, 1908. Mahaçqala, 1991 (Kelâm ve fıkıh kitabıdır).

Sual-Cawaplı Tacwid, Temirhanşura, 1913 (Tevit kitabıdır).

Sullamu lil-Lisan, Temirhanşura, 1908 ve 1915 (Arapça-Kumukça-Avarca-Rusça sözlüktür).

Tarcamatu Hal (el yazması), 1925. (Azerbaycan Türkçesiyle. Tek nüshası Bakü'de Azerbaycan El Yazmaları Enstitüsünde, Nu: B-2089/13364).

“Til wa Adabiyat Mas'alaları: Til Mas'alası”, *Musawat* gazetesi, Temirhanşura, 1917, Nu: 18-20, 22 (Dil meselesi hakkında bir makaledir. Bu makalenin sonunda yazının devam edeceğine dair bir not bulunduğu hâlde gazetenin müteakip nüshalarında devamı görülmemiştir).

Ullu Muxtasar, Temirhanşura, 1910 (1328).

Wasilatu'n-Necat, Temirxaşura, 1908. (Önsözde, *Safinatu'n-Necat* adlı kitapta şeriatı anlattığını, bu kitapta ise tarikatı anlattığını belirtiyor).

Wilayatıma Sawğat: Tarixu Anbiya, Tecvid, Çağrapıya, Akmescit (Simferopol'), 1903 (Üç eser bir arada; birincisi kısa bir peygamberler tarihi, ikincisi tecvit, üçüncüsü ise coğrafya kitabıdır).

Yangı Mawlid, Temirxaşura, 1913 (Manzum mevlittir).

Yusup Alayhissalam, Temirxaşura, 1910 (1328). (Kitabın 1. sayfasında Abusupiyan'ın şu notu var: "Yusuf'un bu hikâyesini Kazan Tatarcası kitaptan bakarak yazmış isek de ona nazaran bizimkinin güzel olduğu manzumeyi tanıyanlara mal'udur.")

Yüz Elli suallı Malikanı Xabarı (Qissatu Malika); Bozyigitni Xabarı; Hatamu Taini Xabarı (Qissatu Hatamu-Tai) tarcuma etgen Abusupiyan ibn al-haci al-marhum al-qadi Akay ad-Dağıstani al-Gazanışı, Temirxaşura, 1908. (Üç kitap bir arada: Birincisi sorulu cevaplı dinî bilgiler kitabı; ikinci ve üçüncüsü birer hikâyedir. Abusupiyan bunlardan *Bozyigit* hikâyesini Kazan Tatarcasından aktardığını belirtiyor).

Yüz Yıllıq Tınç Ruznama wa Ma'lumatun Hasana, Petrovsk, 1904, Temirxaşura, 1910 (Takvim kitabıdır).

Kayıp kitapları:

Al-Lugat as-Siyasiya, Favaid Manzuma (Arapça).

Al-Lam'a ad-Duriya fi-Tarih al-Huriyi (Arapça. Bunun Rusça tercümesi saklanmıştır).

Kalila-Dimna (Kumuk Türkçesine tercüme).

Totu-nama. (Kumuk Türkçesine tercüme).

Şiirlerinden Örnekler

Abusupiyan'ın yaşadığı devirde Kumuk Türkçesi henüz standartlaştırılmadığı için eserlerinin dilinde kendi bölgesinin ağız özellikleri görülür. Bunların en önemlileri; mastar ve gelecek zaman eklerinin kalın ünlülü olması (-**maq**: *gelmaq* “gelmek”; -(**A**)**jaq**: *tüşejaq* “düşecek”, *yetişejaq* “yetişecek”, *başlajaq* “başlayacak” gibi), soru ekinin kalın-yuvarlak ünlülü olması (-**mu**: *bizdemu?* “bizde mi?”); bunlara mukabil eşitlik-benzerlik ekinin ince ünlülü olmasıdır (-**dey**: *insanlardey* “insanlar gibi). Aşağıdaki şiirleri H. Orazayev'in yayımladığı *Payxamarnı Yolu Bulan* adlı kitabından alıp Türkiye Türkçesine aktardık.

Ata Tilinden Balığa¹⁹

Anang süyüngür balam,

Al çı qolunga qalam.

Suqlansın sağa alam-

Maktapğa bar maktapğa.

Maktapğa sal yüreging,

İlmu bolsun gereging,

Nürlensin köküreging-

Maktapğa bar maktapğa.

Şatlıq eteyim men de

Sen maktapdan gelgende,

Milletni gözü sende-

Maktapğa bar maktapğa.

Babamın Dilinden Çocuğuna

Annen sevinsin yavrum

Al da eline kalem

Hayran olsun sana âlem

Mektebe gel mektebe

Mektebe ver yüreğin

İlim olsun gereğin

Nurlansın göğsün

Mektebe gel mektebe

Sevineyim ben de

Sen mektepten gelince

Milletin gözü sende

Mektebe gel mektebe

¹⁹ Orazayev, H.: *Payxamarnı Yolu Bulan*, s. 117-118.

*Milleting qaray sağa,
Köp zatlar yoray sağa,
Maktapdan soray sağa-
Maktapğa bar maktapğa.*

Milletin bakar sana
Çok şeyler diler sana
Mektepten sorar sana
Mektebe gel mektebe

*Et çi milletni hayın,
Örlensin har gün sayın,
Eşit vatan harayın:
Maktapğa bar maktapğa.*

Milletin derdiyle dertlen
Yükselsin her geçen gün
İşit vatan çığlığını
Mektebe gel mektebe

*Watan dertine qara:
“Yazıqman” dep yalbara,
Maktapdan izley çara-
Maktapğa bar maktapğa.*

Vatanın dertine bak:
“Biçareyim” diye yalvarır
Mektepten bekler çare
Mektebe gel mektebe

*Dağıstannı adatın,
Unutma har bir zatın-
Tirgiz atalar atın-
Maktapğa bar maktapğa.*

Dağıstan’ın âdetini
Unutma hiç birini
Dirilt ataların adını
Mektebe gel mektebe

*Maktap- ilmu bulağı,
Talaysızlar yırağı,
Yansın millet çırağı-
Maktapğa bar maktapğa.*

Mektep, ilmin bulağı
Talihsizler uzağı
Yansın millet ışığı
Mektebe gel mektebe

*İnan, ayawlu, mağa-
Millet tayanğan sağa,
Bir kömek izley bağa-
Maktapğa bar maktapğa.*

İnan yavrum bana
Millet dayanmış sana
Bir yardım bekler
Mektebe gel mektebe

*Tıngla, balam, ananga:
Yürü maktapxanağa,
Yarıq ber aylananga-
Maktapğa bar maktapğa.*

Dinle yavrum anneni:
Yürü mektebe
Işık ver çevrene
Mektebe gel mektebe

*Tut cahil xalqını qolun,
Görset yaşawnu yolun,
Bilsinler ongun-solun,
Maktapğa bar maktapğa!*

Tut cahil halkın elini
Göster hayatın yolunu
Bilsinler sağını solunu
Mektebe gel mektebe!

1925

Allahu Taalağa İnanmağını Bayanı²⁰

*Allahını sıpatların bilip tanı,
Yigirma yettidir sıpatı anı:
On üçü-Allahğa bolmağa borç zat,
Birdağı on üçü-bolmayğan sıpat,
Qalğan birisi, Allahda bolsa da,
Yarayğan sıpatdır bolmay qalsa da.
Bolma borçların sen muhkam bil yaqın:*

Allahu Tealâya İnanmanın Beyanı

Allah'ın sıfatlarını bilip tanı,
Yirmi yedidir sıfatı onun:
On üçü-Allah'a olması lâzım sıfat,
Bir daha on üçü olmayan sıfat,
Kalan birisi Allah'da olsa da,
Mümkün sıfattır, olmayıp kalsa da.
Olmayı gerekenleri sen muhkem bil yakın

²⁰ Orazayev, H.: *Payxamarnı Yolu Bulan*, s. 155-156.

*Birisi-ol Allah bar bolmaq degin,
 Biri- awwaldan da bar bolup gelmaq,
 Biri-song da daim bar bolup qalmaq,
 Heç zatğa oşamayğan bolmaq-
 Biri-ölmey daim saw bolmaq tiri,
 Özge bir zatsız özbaşına turmaq,
 Bir bolmaqlığı da toqtaşğandır haq,
 Har zatnı bilegen bolmağı da bar,
 Har zatnı göredir, sen etme inkâr.
 Süymeygenin qoya, süygenin ete,
 Har tawuşnu yangılmaqsız eşite.
 Birisi-yetişmaq har zatğa gücü,
 Söyleygen bolmaqdır-tamam on üçü.*

*Bolma yaramayğan sıpatları da-
 Esgerilgenlege zeddir barı da:
 Yoq bolmaqdır-birisin angla meken.
 Biri-awwal bolmay, song bolmaq eken.
 Biri-endiden song pana bolmağı,
 Biri başğa zatğa oşap gelmağı.
 Tilsizlik, soqurluq, ajizlik, ölmaq,
 Biri-özbaşına turmayğan bolmaq.
 Sangırawluq-biri, bilmeslik-on bir,
 Birden artıq bolmaq-on ekinçidir,
 On üçünçü-oğar bir özge gişi
 Güç bulan etdirip bolmaqdır işi.*

Birisi, o Allah var olmak de,
 Biri, evvelden de var olup gelmek,
 Biri, sonra da daim var olup kalmak,
 Biri, hiçbir şeye benzemez olmak, biri,
 Biri, ölmeyip daim sağ olmak diri,
 Başka bir şeysiz kendi başına durmak
 Bir olmaklığı da kesindir hak,
 Her şeyi bilen olması da var,
 Her şeyi görür, sen etme inkâr.
 Dilemediğini bırakır, dilediğini yapar,
 Her sesi yanılmaksızın işitir.
 Birisi, yetişmek her şeye gücü,
 Konuşan olmaktır, tamam on üçü.

Olması mümkün olmayan sıfatları da,
 Anılanlara zıddır hepsi de:
 Yok olmaktır, birisi anla iyice.
 Biri, evvel olmayıp, sonra olmak imiş.
 Biri, şimdiden sonra yok olması,
 Biri başka bir şeye benzemesi.
 Dilsizlik, körlük, acizlik, ölmek,
 Biri, kendi başına olamamak.
 Sağırlık biri, bilmezlik on bir,
 Birden fazla olmak, on ikincidir,
 On üçünçü, ona bir başka kişi
 Güç ile yaptırabilmektir işi.

*Bolsa da, bolmay qalsa da yarayğan
Qalğan bir sıfatın aytayım bayan:
Yawdurmaqdey işni, bolsa imkanı-
Etmaq, yada etmey qoymaqdır anı.*

*Olsa da olmasa da mümkün olan
Kalan bir sıfatını edeyim beyan:
Yağdırmak gibi bir işi, olsa da imkânı,
Yapmak ya da yapmayıp bırakmaktır onu.*

1909

Qızıaşlanı Tilinden

Bir Şikayat²¹

*Eşitigiz erenler,
Qızıaşlanı xabarın.
Arz etip bildirebiz
Yüregimizde barın.*

*İlimlu alimlege
Aqçası köp baylağa
Yalbarabız: bir madad
Bu bizin haraylağa.*

*Biz de insanbiz axır,
Bizge de ilmu gerek,
İlmudan-ma'ripatdan
Tutmağız bizin arek.*

Kız Çocuklarının

Dilinden Bir Şikâyet

*İşitiniz erenler,
Kızların haberini.
Arz edip bildiriyoruz
Yüreğimizde olanı*

*İlimli âimlere
Parası çok zenginlere
Yalvarıyoruz: Bir meded
Bu bizim imdadımıza*

*Biz de insanız ahır,
Bize de ilim gerek,
İlimden marifetten
Tutmayın bizi uzak*

²¹ Orazayev, H.: *Payxamarnı Yolu Bulan*, s. 180-183.

*Siz çaqı bolmasaq da,
Sizge yetip gelebiz.
Haywan tügülbüz, axır
Bildirseğiz, bilebiz.*

*Heç bir qıyında-tınçda
Qoşmaysız işge bizin,
Yala da song yabasız;
“Aqluğuz kem,- dep,-sizin”.*

*Ozoqda zatnı gişi
Görgeñ qadar bilejaq.
Heç zatnı görmegen song,
Haqıl qaydan gelejaq?*

*İngilizni, Perenkni
Görügüz qatunların-
Bizim yimikmu olar?
Aqtarığız halların.*

*Gerti, şol bizin yimik,
Olar da insanlıqda.
Başğa cins yimik, amma,
Ma'ripatda, qılıqda.*

*Sizin kadar olmasak da
Size yetişiriz
Hayvan değıliz, sonuçta
Bildirseniz, biliriz.*

*Hiçbir zorlukta kolaylıkta
Koşmuyorsunuz işe bizi
Sonra da iftira ediyorsunuz;
“Aklımız kıt”, deyip “sizin”*

*Aslında bir şeyi insan
Gördüğü kadar bilecek.
Hiçbir şey görmez ise,
Akıl nerden gelecek?*

*İngilizin, Frengin
Görün kadınlarını
Bizim gibi mi onlar?
Araştırın hâllerini*

*Gerçek, şu bizim gibi,
Onlar da insanlıktan.
Başka cins gibi ama,
Marifette, ahlâkta*

Maklapda görüp, olar
Bu dünyanı yarığın,
İlm oxup, edep tawup,
Bilgenler har tariğın.

Bizge siz at qoymağız
“Yaş tabağan maşın” dep,
“Sağa söz tariq tügül,
İndemey tur, yaşın” dep.

Biz ma'ripatlı bolsaq,
Yaşlarığız da bolur.
Biz neçik bolsaq, olar
Bizdey bolup tabulur.

Aqtarıp qarasağız
Tazasına-nasına
Har kimden tuwğan awlet
Köp oşar anasına.

Aq taypadan aq bolur,
Qara taypadan- qara.
Arap qatundan tuwğan-
Aq bolma yoqdur çara.

Mektepte görüp, onlar
Bu dünyanın ışığını,
İlim okuyup, edep bulup,
Bilmişler her gerekliyi.

Bize siz ad koymayın
“Çocuk doğuran makine” deyip,
“Sana söz gerek değil,
Sessizce otur, gizlen” deyip.

Biz marifet sahibi olsak,
Çocuklarınız da olur.
Biz nasıl isek, onlar
Bizim gibi olurlar

Araştırıp baksanız
Temizine pisine
Her kimden doğsa da evlât
Çok benzer anasına

Ak insanlardan ak olur
Kara olanlardan kara.
Arap kadından doğanın
Ak olmasına yoktur çare.

<i>Har terekni tübüne</i>	Her ağacın dibine
<i>Öz yemişi tüşejaq.</i>	Kendi yemişi düşecek.
<i>Quşqonmas tegenekde</i>	Dikenli çalılarda
<i>Gül neçik yetişejaq?</i>	Gül nasıl yetişecek?
<i>Erge de, qatunğa da</i>	Erkeğe de kadına da
<i>İlmu dalabın etmaq-</i>	İlim talep etmek
<i>Payğambar hadisinde</i>	Peygamber hadisinde
<i>Borçdur dep aytğanı haq.</i>	Vaciptir dediği hak
<i>Dünyada insanları</i>	Dünyada insanların
<i>Qap-yartısı biz eken,</i>	Tam yarısı bizmişiz,
<i>İlmusuz qalsın demek</i>	İlimsiz kalsın demek
<i>Ne ma'nalı söz eken?</i>	Ne manaya gelirmiş?
<i>Bildirigiz demeybiz</i>	Bildirin demiyoruz
<i>Bizge ilmunu barın.</i>	Bize ilmin hepsini
<i>Bildirigiz, tileybiz,</i>	Bildirin, yalvarırız,
<i>Bizge tarıqlıların.</i>	Bize gereklilerini
<i>Bilmeybiz heç biribiz</i>	Bilmiyoruz hiç birimiz
<i>Din yağından bir zatnı-</i>	Din adına hiç bir şeyi
<i>İman-islam, namaznı,</i>	İman, islâm, namazı,
<i>Oraza, hac, zakatnı.</i>	Oruç, hac, zekâtı.

*Dünyanı işlerinde
Bizge tariq yerlerin,
Siz razi bolur çaqı
Bajarmaybiz heç birin.*

*Bir taypabız aş işin
Heç bajarmay görebiz,
Pilaw bolağan zatdan
Talaw etip berebiz.*

*Biçip-tigip de bilmey
Bir tabun göre-bağa,
Qoltuqğa qısıp işin,
El gezey talğınçağa.*

*Yaş saqlama da bilmey,
Aldatıp başıǵızni,
Ajalsız öltürebiz
Çaqda bir yaşıǵızni.*

*Arabızda bir tabun
Söğüşeler erine,
Topdey bolup tiyerdey
Namusu bar yerine.*

*Dünyanın işlerinde
Bize gerekli yerlerini,
Sizin razı olacağımız kadar
Beceremiyoruz hiç birini.*

*Bir kısmımız yemek işini
Hiç becermez, görüyoruz,
Pilâv olacak şeyden
Bir ucube yapıyoruz*

*Biçki dikiş de bilmiyor
Bir kısmımız göre göre
Koltuğuna kıştırıp işini,
Kapı kapı gezer yoruluncaya kadar*

*Çocuk bakmasını da bilmez,
Aldadıp sizi,
Ecelsiz öldürürüz
Bazen bir çocuğunuzu.*

*Aramızda bir grup
Kötü söyler erine
Top gibi olup rezil edercesine
Namusu var yerine*

*Qarşı durup gezine:
“Er tügülsen, emgek, -dep,-
Köp uşatsang saqlarsan,
Bisirewüm kepek!”- dep.*

*Şulay aytğan qatunda
Haqıl qayda, oy qayda?
Song saqlağan erkekke
Yaşawluqdan ne payda?!*

*Bu zatları ayıbı
Bilmey qalğan bizdemu?
Edep berip üyretip,
Bildirmegen sizdemu?*

*Bulay zatları bilme
Bizge mektep etigiz,
Yada har kim qızınıza
Özügüz üyretigiz.*

*Sizden tileygenibiz-
Bu eki zatını biri.
Tek biz de ma'ripatdan
Qalmayıq ança geri.*

*Qast eteyik geligiz,
Özgelege oşama.
Tengiri tawpiq bersin
İnsanlardey yaşama!*

*Karşı gelip horozlanır:
“Er değil, dertsin” deyip,
“İster boşa, ister boşama,
Hiç umurumda değil!” deyip.*

*Böyle konuşan kadında
Akıl nerde, fikir nerde?
Sonra boşamayan erkeğe
Hayattan ne fayda?*

*Bütün bunların kusuru
Öğrenmeyen bizde mi?
Edep verip öğretip,
Bildirmeyen sizde mi?*

*Bunları öğrenmek için
Bize mektep yapınız,
Ya da kendi kızınıza
Kendiniz öğretiniz*

*Sizden dileğimiz,
Bu ikisinden biri.
Tek biz de marifetten
Kalmayalım öyle geri.*

*Gayret edelim geliniz,
Başkalarına benzemeye,
Tanrı tevfik versin
İnsanca yaşamaya!*

KAYNAKLAR

- Abdullapitov, Abdulkadir; *İstoriya Kumukskoy Literaturı* (do 1917 goda), 1 çast, Maxaçkala, 1995, s. 108-122.
- Abdullapitov, Q.; “Dahir-Zuhra Qumuq Tilde”, *Tangçolpan*, 1992, Sayı: 1, s. 20.
- Acar, Kenan: *Kırımlı Dilci Bekir Sıtkı Çobanzade* (yayımlanmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst., Ankara, 1996.
- Akayev, Abusupiyan; “Dahir-Zuhra” [Yayıma hazırlayan ve açıklamaları yazan: Q. Abdullatipov], *Tangçolpan*, Yıl: 1992, Sayı: 1.
- ; “Tarixi Anbiya - Payxamarları Tarixi” [Yayıma hazırlayan ve açıklamaları yazan: Hasan Orazayev], *Tangçolpan*, Yıl: 1991, No: 4, s. 46-54.
- ; “Bozigit” *Tangçolpan*, Yıl: 1992, Sayı: 4.
- ; Makaleleri: “Sotsialistleri Haqıqatı”, “İmamlığını Haqında”, “Köp Asil Zat Eken Bu Orus Papax”, *Tangçolpan*, Yıl: 1991. Sayı: 2, s. 3-8.
- ; “Malikanı Xabarı”, *Tangçolpan*, Yıl: 1992, Sayı: 3; *Dağstanlı Qatn*, Yıl: 1997, Sayı: 4, s. 6-9.
- ; *Payxamarnı Yolu Bulan. bkz. Orazayev, Hasan.*
- ; *Payxamarnı Yolu Bulan-2. bkz. Orazayev, Hasan.*
- ; *Qılık Kitap*, [Eski yazıdan aktaran ve açıklamalar yazan: Hasan Orazayev]; Buynakskiy şahar, 1992.
- ; “Qılıq Kitap”, *Tangçolpan*, Yıl: 1992, Sayı: 2.
- Aliyev, S[alay] M.; *Asrular Seze Gelgen Asıl Söz*, Dagestanskoye Knijnoye İzdatel'stvo, Maxaçkala, 1989.
- Bala, Mirza; “Kumuklar” maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, s.986-990.
- Caferoğlu, Ahmet; “Kumuk Türkleri”, *Türk Kültürü*, (Mart-1964), Cilt: II, Sayı: 17, s. 9-12.

Çobanzade, Bekir Sıtkı; *Kumuk Dili ve Edebiyatı Tedkikleri*, Azerbaycan Tedkik ve Tettebbu Cemiyeti Neşriyatı, Bakü, 1926.

İnan, Abdülkadir; “Kumuklar” mad., *Türk Ansiklopedisi*, Cilt: 22, s.: 351-352.

Katalog Peçatnıx Knig i Publikatsiy na Yazıkax Narodov Dagestana (dorevolutsionny period), (Sostavitel’: A. A. İsayev; Otvetstvennyy redaktor: tarih bilimi doktoru A. R. Şixsaidov; Retsenzenti: filoloji kandidatı S. M. Aliyev, S. M. Zabitov) Dagestanskiy Filial AN SSSR Ordena Poçeta İstitut İstorii, Yazıkax i Literaturı im. G. Tsadası, Maxaçkala, 1989.

Orazayev, Hasan; *Payxamarnı Yolu Bulan* [Abusupiyan Akayev’in eserlerinden seçmeler], (Acamçadan göçürgen, tizgen va bayanlıkları yazğan: Hasan Orazayev, baş söznü yazğan: Hasan Orazayev-Soltanmurat Akbiyev), Dağıstan Kitap basmaxanası, Mahaçkala, 1993 [iç kapakta: 1992].

— — — — —; *Payxamarnı Yolu Bulan-2* [Abusupiyan Akayev’in eserlerinden seçmeler], (Acamçadan göçürgen, tizgen, bayanlıkları va baş söznü yazğan: Hasan Orazayev), Dağıstan Kitap Naşriyatı, Mahaçkala, 1997.

— — — — —; [Kitapta: Orazabayev]; “Dağıstan Kumuk Edebiyatında TarihÓ Romanlar”, *IV. Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı-Bildiriler*, 5-6 Kasım 1998, Ankara, 1999, s. 109-111.

— — — — —; “Derbent-name - Kumuk Adabiyatını Ahamiyatlı Esdeligi”, *Adabiyat Dağıstan*, Yıl: 1989, Sayı: 3, s. 57.

— — — — —; “Dağıstan’da Türk El Yazmaları Kültürü”, Milletler arası Türk Kültür Kongresinde sunulan bildiri, Ankara, Kasım 1997.

— — — — —; “Dağıstanın Ullu Yarıqlandırırwçusu”, *Karçıtga*, Yıl: 1997, Sayı: 1-2, s. 1-3.

Orazayev, Hasan ve Çetin Pekacar; “Abusupiyan Akayev” maddesi, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi* (Atatürk Kültür Merkezi tarafından yayımlanmak üzere baskıda);

Payzullayev, Abdulqasum; “Esden Taymas Soqmaqlar”, *Qarçığa*, Yıl: 1988, Sayı: 4, s. 7-10.

Pekacar, Çetin; “Kumuk Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt: 4, Ankara, 1998, s. 319-340.

— — — — —; “Kumuk Türkleri”, *Yeni Türkiye -Türk Dünyası Özel Sayısı: II-*, Sayı: 16, Yıl: 3, Temmuz-Ağustos 1997, s. 2062-2066.

Qarçığa Dergisi A. Akayev özel sayısı, Yıl: 1997, Sayı: 1-2. [Sayıyı hazırlayan: H. Orazayev].

Sultanov, Kamil; *Kumukları Adabiyatı*, Dagestanskoye Knijnoye İzdatel'stvo, Maxaçkala, 1964, 232 sayfa.

Yüce, Nuri; “Kumuk Türkçesiyle Tahir ile Zühre”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1992*, Ankara, 1995, s.:81-90.

Abusupiyani Akayev

A. Akayev'in Töbenazaniş'taki evi

A. Akayev'in Töbenkazaniş'taki medresesi (soldaki bina)